

ВІКТОР БУРЛАЧУК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології НАН України

Острів Сахалін і соціологічні етюди письменника Антона Павловича Чехова

З нагоди 150-ліття від дня народження

Я не знаю жодного професора соціології в історії цієї науки, який би, зібравши скромні пожитки (“полушубок, офицерское непромокаемое пальто из кожи, большие сапоги и большой ножик”), вирушив, ризикуючи життям, на край світу і здійснив би там польове дослідження, особисто опитавши близько 10 000 людей.

Наприкінці ХІХ століття, а точніше, 1890 року, тоді вже відомий російський письменник А.Чехов, автор “Степи”, “Скучной истории”, лауреат Пушкінської премії незрозуміло для чого вирушає на острів Сахалін, східний край Російської імперії.

Мета поїздки

Як зазначають автори коментарів до академічного видання творів А.Чехова: “Задум поїздки на Сахалін не піддається точному датуванню й однозначному поясненню”¹. Звісно, можна заперечити авторам коментарів і запропонувати різноманітні пояснення цієї поїздки: відтворити правдиву, ґрунтовану на фактах, картину російської каторги, пробудити увагу суспільства до місця “нестерпних страждань”, показати приреченість людини на фізичну й моральну загибель за умов свавілля і деспотизму влади тощо. Усі вкупі й кожен окремо ці мотиви є правильними, проте не дають одно-

¹ Чехов А.П. Полн. собр. соч. и писем : В 30-ти т. — М., 1974–1983. — Т. 14. — С. 742. — Далі при посиланнях на це видання в тексті вказано номер тому і сторінку. Листи позначено літерою Л.

значної відповіді про мету поїздки. Відсутність однозначного пояснення передбачає, що ми маємо справу з *подією*, яку, на відміну від ординарного явища в житті людини, не можна вписати у причинно-наслідкову схему. Подія з'являється з іншого світу, в якому діють не причинно-наслідкові зв'язки, а смисли. Можна прожити все життя і так і не зустрітися з подією. Подія вбирає в себе всі свідомі й несвідомі мотиви і надає особливих неповторних рис людині або явищу. Поїздка на Сахалін саме й була такою подією в житті Чехова, котра визначила і попереднє, і подальше його життя.

Багато хто з оточення письменника зі здивуванням сприйняв звістку про далеку і небезпечну подорож. Захищаючись, Чехов мусив написати своєму другові О.С.Суворіну: “Например, Вы пишете, что Сахалин никому не нужен и ни для кого не интересен. Будто бы это верно? Сахалин может быть ненужным и неинтересным только для того общества, которое не ссылает на него тысячи людей и не тратит на него миллионов. После Австралии в прошлом и Кайены Сахалин — это единственное место, где можно изучать колонизацию из преступников; им заинтересовалась вся Европа, а нам он не нужен? (...) Сахалин — это место невыносимых страданий, на какие только бывает способен человек вольный и подневольный. (...) Жалею, что я не сентиментален, а то я сказал бы, что в места, подобные Сахалину, мы должны ездить на поклонение, как турки ездят в Мекку... Из книг, которые я прочел и читаю, видно, что мы сгноили в тюрьмах миллионы людей, сгноили зря, без рассуждения, варварски; мы гоняли людей по холоду в кандалах десятки тысяч верст, заражали сифилисом, развращали. Размножили преступников и все это сваливали на тюремных красноносых смотрителей. Теперь вся образованная Европа знает, что виноваты не смотрители, а все мы, но нам до этого дела нет, это неинтересно. (...) В наше время для больных делается кое-что, для заключенных же ничего; тюремное содержание совершенно не интересуется наших юристов” (Л 4, 32–33). Громадська думка ніколи не виявляла більшого інтересу до становища ув'язнених у тюрмах чи колоніях, наївно вважаючи, нібито це вузька соціальна проблема, що стосується обмеженої кількості людей. Неувага суспільства до питань тюрми й ув'язнення обернулася гігантською соціальною трагедією, коли у середині ХХ століття в місцях позбавлення волі опинилися десятки мільйонів людей. Соціологія радикальним поворотом до аналізу виправних закладів зобов'язана науковій і політичній діяльності М.Фуко, який не лише написав блискучу працю “Наглядати і карати” (1975), присвячену дисциплінарним механізмам влади, а й зорганізував “Групу інформації про тюрми”, що мала на меті інформувати громадськість про становище ув'язнених у тюрмах.

Нерозуміння з боку оточення

Подорож викликала різноманітні чутки в літературному середовищі. Багато літераторів вважали, що Чехов “зраджує” художній літературі, що “белетристика з цією подорожжю нічого спільного не має”. Інші вбачали сенс сахалінської подорожі у пошуку й збиранні нових тем, сюжетів, що вже вичерпалися у Чехова. Навіть прихильні до Чехова письменники не розуміли незвичайності і небезпеки здійсненої Чеховим подорожі, що, мабуть, пояснювалося цілковитим незнанням реальних умов каторжного життя.

Один із чеховських кореспондентів так описував можливі результати подорожі: “Сколько впечатлений, встреч, нервной жизни, счастливых моментов, скуки и неприятностей! Для творческой природы художника, как Ваша, это чудесный водоворот, который освежит, наполнит, даст чудотворный толчок для дивного творческого создания. (...) Я верю, что Вы вывезете из поездки пропасть прелестных замыслов, идей, образов. Сразу получить это богатство! (...) Вам можно лишь позавидовать” (14, 744). У цих свідченнях сучасників, навіть прихильно налаштованих до прозаїка, вражає внутрішня сліпота. Достатньо звернути увагу на лексичний склад цього послання: “счастливые моменты”, “чудесный водоворот”, “чудотворный толчок”, “пропасть прелестных замыслов”, “можно лишь позавидовать”, ніби письменник вирушає не на каторгу, а в круїз матінкою Волгою. Насправді “прелестные замыслы” обернулися стримано переказаною Чеховим історією про те, як “беглые каторжники напали на аинское селение и, по-видимому, только ради сильных ощущений занялись истязанием мужчин и женщин, последних изнасиловали, — и в заключение повесили детей на перекладинах” (14, 328), а “счастливым моментом” виявилася, мабуть, розповідь про наглядча Демідова, “который чтобы раскрыть все подробности одного преступления, пытал через палача жену убийцы, которая была женщина свободная, пришедшая в Сибирь с мужем добровольно и, следовательно, избавленная от телесного наказания; потом он пытал 11-летнюю дочь убийцы; девочку держали на воздухе, и палач сек ее розгами с головы до пят; ребенку даже было дано несколько ударов плетью, и когда она попросила пить, ей подали соленого омуля. Плетей дано было бы и больше, если бы сам палач не отказался продолжать бить” (14, 338).

Небезпека подорожі

Чехов чудово усвідомлював труднощі й небезпеку задуманої ним подорожі. У листі до Р.Р.Голіке він пише: “Прощай и не поминай лихом. Увидимся в декабре, а может быть, и никогда уж больше не увидимся” (Л 4, 51). У листі до О.С.Суворіна: “У меня такое чувство, как будто я собираюсь на войну (...) В случае утонутья или чего-нибудь вроде, имейте в виду, что все, что я имею и могу иметь в будущем, принадлежит сестре” (Л 4, 62). Або в листі до В.М.Лаврова: “...Я надолго уезжаю из России, быть может, никогда уже не вернусь” (Л 4, 56).

Подорож

Сама подорож на острів Сахалін варта особливої уваги і через труднощі, з якими зіткнувся письменник, і через його іронічне, насмішливе ставлення до них. Якщо до Тюмені Чехов дістався без особливих пригод, то вже звідти почалося його “конно-лошадиное странствие” на вільних і поштових “убийственными” сибірськими шляхами. “Еду я по сибирскому тракту на вольных. Проехал уже 715 верст. Обратился в великомученика с головы до пяток. (...) Надо заметить, что в Сибири весны еще нет: земля бурая, деревья голые, и, куда ни взглянешь, всюду белеют полосы снега; день и ночь еду я в полушубке и валенках. (...) Проехал я не больше пяти верст, как увидел лу-

говой берег Иртыша, весь покрытый большими озерами; дорога спряталась под водой, и мостки по дороге в самом деле или снесены, или раскисли. (...) Начинаем ехать по озерам... Боже мой, никогда в жизни не испытывал ничего подобного! Резкий ветер, холод, отвратительный дождь, а ты изволь вылезать из тарантаса (не крытого) и держать лошадей: на каждом мостике можно проводить лошадей только по одиночке... (...) Но меня все-таки чуть было не убили. Представьте себе ночь перед рассветом... Я еду на тарантасике и думаю, думаю... Вдруг вижу, навстречу во весь дух несется почтовая тройка; мой возница едва успеваает свернуть вправо, тройка мчится мимо, и я усматриваю в ней обратного ямщика... Вслед за ней несется другая тройка, тоже во весь дух; свернули мы вправо, она сворачивает влево; “сталкиваемся!” — мелькает у меня в голове... Одно мгновение и — раздается треск, лошади мешаются в черную массу, мой тарантас становится на дыбы, и я валюсь на землю, а на меня все мои чемоданы и узлы... Вскакиваю и вижу — несется третья тройка...

Должно быть, накануне за меня молилась мать. Если бы я спал или если бы третья тройка ехала тотчас же за второй, то я был бы изломан насмерть или изувечен” (Л 4, 75–77).

Завершує перелік митарств, що їх зазнав письменник, переправа через річку Томь, коли Антон Павлович, уникнувши смерті під копитами коня, міг потонути. “Сначала наша лодка плыла по луку около кустов тальника... Как бывает перед грозой или во время грозы, вдруг по воде пронесся сильный ветер, поднявший валы. Гребец, сидевший у руля, посоветовал переждать непогоду в кустах тальника; на это ему ответили, что если непогода станет сильнее, то в тальнике просидишь до ночи и все равно утонешь. Стали решать *большинством голосов* и решили плыть дальше. Нехорошее, насмешливое мое счастье! Ну, к чему эти шутки? Плыли мы молча, сосредоточенно... Помню фигуру почтальона, выдавшего виды... Помню солдатика, который вдруг стал багров, как вишневый сок... Я думал: если лодка опрокинется, то сброшу полушубок и кожаное пальто... потом валенки... потом и т.д. ... Но вот берег все ближе, ближе... На душе все легче, легче, сердце сжимается от радости, глубоко вздыхаешь почему-то, точно отдохнул вдруг, и прыгаешь на мокрый скользкий берег... Слава Богу!” (Л 4, 89).

Дослідження

Досягнувши мети своєї подорожі, Чехов зіткнувся із головною проблемою: з чого розпочинати вивчення життя мешканців острова. Ясна річ, вирушаючи на Сахалін, він ґрунтовно підготувався до подорожі: прочитав практично всю літературу, що стосується історії острова, його географії, ресурсів, клімату, народів, які його населяють, а також юридичні документи з організації заслання і каторги на Сахаліні. Але це були відомості, отримані із чужих рук, не завжди сумлінні, а іноді й лукаві. Як зазначав Чехов у листі до брата: статті про Сахалін писалися або “людьми, никогда не бывавшими на Сахалине и ничего не смыслящими в деле, или же людьми заинтересованными, которые на сахалинском вопросе и капитал нажили, и невинность соблюли” (Л 4, 25). У будь-якому разі — це було книжкове знання, не опосередковане особистим досвідом і переживанням.

Будь-який інший письменник, опинившись на місці Чехова, вчинив би, мабуть, так: обрав би ключові, найтипівіші фігури для цієї спільноти, наприклад, чиновник, наглядач, каторжник, засланий переселенець, взяв би у них інтерв'ю, з'їздив би на полювання і риболовлю, а повернувшись до Москви, написав би коротенький нарис для "Русской мысли".

Утім, Чехов висуває перед собою титанічне завдання: він вирішує провести перепис усього населення острова. На той час це, напевно, був єдиний спосіб отримати точні дані про життя острова та його мешканців. "Чтобы побывать по возможности во всех населенных местах и познакомиться поближе с жизнью большинства ссыльных, я прибегнул к приему, который в моем положении казался мне единственным. Я сделал перепись" (14, 66). Для цього він складає анкету, що містила тринадцять пунктів:

Селеніє *Н. Куртис*
Дворъ № *21*
Званіє *крестьянин* *рус*
Имя, отчество, фамилия, отношенія къ хозяину:
Михаил Степанов
Луркин *Харин*
Лѣта *40*
Въроисповѣданіє *правосл*
Гдѣ родился *Вологодск*
Съ какого года на Сахалинѣ *1881*
Главное занятіє *купец*
Грамотенъ, неграмотенъ, образованъ
Женатъ на родинѣ, на Сахалинѣ, вдовъ, холостъ.
Получаетъ ли пособіе отъ казны? Да, нѣтъ.
Чѣмъ болѣнъ.

ОДНА ИЗ 10 000 КАРТОЧЕК ПЕРЕПИСИ ССЫЛЬНОКАТОРЖНЫХ,
ПРОВЕДЕННОЙ ЧЕХОВЫМ НА САХАЛИНЕ.

Проте сам по собі перепис не видавався Чехову універсальним засобом, що відкриває доступ до особливостей життя засланих і переселенців. Для нього радше були важливими ті безпосередні враження, що їх він міг отримати в процесі бесід із людьми під час інтерв'ю. “Чтобы облегчить мой труд и сократить время, мне любезно предлагали помощников, но так как, делая перепись, я имел главной целью не результаты ее, а те впечатления, которые дает самый процесс переписи, то я пользовался чужою помощью только в очень редких случаях” (14, 66). У написаних Чеховим запитаннях слід звернути увагу на третє запитання, яке стосується звання респондента. У Чехова запитання про звання передє запитанням про ім'я. Чехов жив у становому суспільстві, де звання індивіда було потужнішим засобом соціальної ідентифікації, аніж ім'я чи професія. Запитання про звання в умовах Сахаліну передбачало такі можливі відповіді: “каторжний”, “поселенець”, “селянин із засланих”, “вільного стану”. При відповіді на це запитання, зазначає Чехов, з боку респондентів-каторжан спостерігалось прагнення будь-що уникнути ідентифікації зі своїм реальним становищем. “Званию в сахалинском обиходе придается большое значение. Каторжного, несомненно, стесняет его звание; на вопрос, какого он звания, он отвечает: “рабочий”. Если же до каторги он был солдатом, то непременно добавляет еще к этому: “из солдат, ваше высокоблагородие”. Отбыв или, как он сам выражается, отслужив свой срок, он становится поселенцем. Это новое звание не считается низким уже потому, что слово “поселенец” мало чем отличается от поселянина, не говоря уже о правах, какие сопряжены с этим званием. На вопрос, кто он, поселенец, обыкновенно отвечает так: “вольный”. Через десять, а при благоприятных условиях, оговоренных в уставе о ссыльных, через шесть лет поселенец получает звание крестьянина из ссыльных. На вопрос, какого он звания, крестьянин отвечает не без достоинства, как будто уж не может идти в счет с прочими и отличается от них чем-то особенным: “Я из крестьян”. Но без прибавки “из ссыльных”. Я не спрашивал ссыльных о прежнем их звании, так как по этому пункту в канцеляриях имеется достаточно сведений. Сами они, кроме солдат, ни мещане, ни купцы, ни духовные, не распространяются насчет своего звания, как будто оно уже забыто, а называют свое прежнее состояние коротко — волей. Если кто заводит разговор о своем прошлом, то обыкновенно начинает так: “Когда я жил на воле...” и т.д.” (14, 68).

У чеховських міркуваннях із приводу статусу каторжних угадується фундаментальна соціологічна проблема, пов'язана з різноманітними формами соціальної ідентифікації. Відповідаючи на запитання анкети про звання, індивід мимоволі запитував себе: “Хто я?” Визнати себе каторжним означає визнати якесь “тимчасове”, “несуттєве”, “неправильне”, “ганебне” становище як основне, як таке, що визначає його особистість.

Цікаво також, що про своє колишнє звання згадують не міщани, не купці, не духовні, а лише солдати. Хоча звання солдата, як і звання каторжного, на відміну від належності до міщанського чи купецького стану, радше є тимчасовим, ніж постійним. Мабуть, в ідентифікації себе зі станом солдат як із чимось постійним полягає зв'язок цього стану з ідеями служіння, героїзму, самопожертви, що дістають високу оцінку в суспільній свідомості.

Заслужує на увагу також п'ятий рядок анкети, в якому дивним чином поєднано два запитання: "ім'я, по батькові, прізвище" і "ставлення до хазяїна".

Під хазяїном Чехов розумів поселенця, який має власний будинок, земельний наділ, веде самостійну господарську діяльність і не отримує доцій від держави. Хазяями, як правило, ставали колишні каторжники, які не мали права повертатися на батьківщину. Хазяїн був головною фігурою колоніальної політики царату на Далекому Сході. Передбачалося, що каторжник, який відбув покарання й отримав у власність знаряддя праці, землю, побудував собі будинок, виступить як базова одиниця, здатна створити нову спільноту громадян-колоністів на периферії Російської імперії. Тому Чехов під час опису того чи того селища на Сахаліні передусім фіксує, скільки в ньому хазяїв, скільки осіб жіночої статі. Наприклад: "В Корсаковке жителей 272: 153 м. и 119 ж. Всех хозяев 58" или "в Дуэ жителей 291: 167м. и 124 ж. хозяев 46".

Чиновницька утопія щодо колонізації Сахаліну полягала в тому, що каторгу розглядали як такий собі інкубатор громадян-поселенців. Передбачалося, що, відбувши каторгу, заслани перетворюються на активних колоністів, які займаються сільськогосподарською працею, котра забезпечує процвітання краю.

Досліджуючи острів Сахалін, Чехов розв'язує соціологічну проблему, яким чином можливе суспільство за умов каторги і постійної колонізації. Насамперед він досліджує кліматичні, географічні умови, що роблять можливим чи неможливим фізичне перебування людини в цьому регіоні і, своєю чергою, пов'язані з економікою краю. Потім він переходить до з'ясування культурних умов, що утворюють ядро соціального життя. Суспільство для Чехова можливе як зв'язок поколінь, як певна форма наступності, як традиція. Тому фатальним питанням сахалінської колонізації було питання про долю перших поселенців, які прийшли на Сахалін у 1860-х і 1870-х роках: залишилися вони чи здебільшого залишили острів. Особливості соціальних зв'язків і відносин Чехов уміє вбачати в усьому, в тому, як облаштоване житло, як відповідають на запитання поселенці, як працює система землекористування. У чеховському описанні типової хати колоніста — не тільки зображення предметів обстановки, а й водночас глибока соціальна аналітика. "По обстановке это не изба, не комната, а скорее камера одиночного заключения. Где есть женщины и дети, там, как бы то ни было, похоже на хозяйство и на крестьянство, но все же и там чувствуется отсутствие чего-то важного; нет деда и бабки, нет старых образов и деревенской мебели, стало быть, хозяйству не достаёт прошлого, традиций. Нет красного угла, или он очень беден и тускл, без лампы и без украшений, — нет обычаев; обстановка носит случайный характер, и похоже, как будто семья живет не у себя дома, а на квартире, или будто она только что приехала и еще не успела освоиться; нет кошки, по зимним вечерам не бывает слышно сверчка... а главное, нет родины" (14, 73).

Чехов демонструє віртуозну здатність розрізняти калькульовану, статистичну реальність, реальність чиновника і виправної установи і реальність, приховану від поверхового спостереження, яка стосується повсякден-

ного життя людей. Наприклад, селище Александровське і за кількістю господарств, і за віковим складом наближається до нормального російського села. Проте самі місцеві жителі кажуть, що хліборобством тут не проживеш. Сіножаті й орна земля є в користуванні лише у деяких хазяїв, сторонніх заробітків немає жодних, ремеслами не займаються. Тож чим пояснюється відносний добробут цього селища? Офіційних даних, які б пояснили, чому жителі Александровська мають винятково добре економічне становище, теж немає.

Виявляється, добробут цього поселення тримається суто на контрабанді спирту, позаяк на Сахаліні строго заборонено його ввозити і продавати.

Намагаючись розібратися в заплутаних умовах сахалінського життя, Чехов доходить парадоксального висновку, що вся складність сахалінського життя виникає з того, що в ній порушений природний перебіг речей, що спроба влаштувати соціальне життя відповідно до бажань соціальних теоретиків призводить до катастрофічних наслідків і згубна для людини. “Если жизнь возникла и течет не обычным естественным порядком, а искусственно, и если рост ее зависит не столько от естественных и экономических условий, сколько от теорий и произвола отдельных лиц, то подобные случайности подчиняют ее себе существенно и неизбежно и становятся для этой искусственной жизни как бы законами” (14, 87).

Резюме для соціології

Дослідники-філологи, коли звертаються до аналізу сахалінського періоду життя письменника, наголошують, що, створивши такий твір, як “Остров Сахалин”, Чехов окреслив межі художнього світу, що побачене і пережите ним унаслідок своєї нелюдськості й нездоланного трагізму ніби перебуває за межами художньої прози й не може стати сюжетом для оповідання чи повісті. Тому, проживши після подорожі на острів ще тринадцять років і створивши чимало видатних художніх творів, він практично ніде не використовував набутий досвід.

Проте соціологічне знання живе за іншими законами, і нелюдські, і жахливі форми життя потребують осмислення. Чехов був першим письменником, який намагався побачити у способі ізоляції суспільством своїх членів ключ до розуміння самого суспільства. І вже у XX столітті (мабуть, комусь цей зв'язок видаватиметься штучним) французькі мислителі запропонували класифікувати суспільство не за тим, “що” і “як” воно робить, і не за тим, яка в суспільстві культура і мораль, не за тим, що воно про себе думає, а за тим, як воно карає, ізолює, позбувається своїх членів. М.Фуко виокремив чотири типи суспільств, використовуючи як критерій способи позбавлення суспільств своїх співгромадян: суспільство бойні і ритуальних убивств, суспільство заслання, суспільство реабілітації і, нарешті, наше сучасне суспільство — суспільство ув'язнення.

Чехова цікавить каторга як деяка форма життя суспільства в самому суспільстві. І головним у цій формі суспільства стає випадковість, що накидає на себе машкару закономірності. Випадковість — зовсім не мимоволі

вжите Чеховим слово, щоразу, коли він намагається зрозуміти основи економічного життя колонії, воно з'являється у чеховських текстах. Так, аналізуючи умови життя в селищі Дербінське, Чехов пише: “При попытке понять экономическое состояние дербинцев опять-таки наталкиваешься прежде всего на разные случайные обстоятельства, которые здесь играют такую же главную и подчиняющую роль, как и в других селениях Сахалина. И здесь естественные и экономические законы как бы уходят на задний план, уступая свое первенство таким случайностям, как, например, большее или меньшее количество неспособных к труду, больных, воров или бывших горожан, которые здесь занимаются хлебопашеством только поневоле; количество старожилов, близость тюрьмы, личность окружного начальника и т.д. — все это условия, которые могут меняться через каждые пять лет и даже чаще” (14, 151).

Формула сахалінського життя “случайности становятся законами” є своєрідним вироком соціальному експериментуванню, коли умовами раціонально калькульованого проекту стають не рухливі відносини реального життя, а абстрактні уявлення про виправну функцію каторги, про абсолютні переваги сільськогосподарської праці, що виступає головним засобом, який конститує соціальне життя.

Пробув Чехов на острові Сахалін три місяці і три дні, потім шість років поспіль працював над зібраними матеріалами й у 1895 році видав книгу “Остров Сахалин”. У чеховських архівах збереглися картки-анкети: понад 7600 — у Російській державній бібліотеці (Москва) і 222 — у Центральному державному архіві літератури і мистецтва (Москва).

Чехов не тільки всебічно досліджував каторжний острів: стан сільськогосподарської колонії, різновиди примусової праці, покарань, їжу, гігієнічні умови осель, офіційну звітність, а й створив точні художні образи, щоби передати виморочність і жахливу тяжкість життя в цьому суспільстві.

“К мерному звону колоколов, шуму морского прибоя и гуденью телеграфных проволок скоро привыкает ухо, и от этих звуков впечатление мертвой тишины становится сильнее. Печать суровости лежит не на одних только полосатых столбах. Если бы на улице кто-нибудь невзначай засмеялся громко, то это прозвучало бы резко и неестественно. С самого основания Дуэ здешняя жизнь вылилась в форму, какую можно передать только в неумолимо жестоких, безнадежных звуках, и свирепый холодный ветер, который в зимние ночи дует с моря в расщелину, только один поет именно то, что нужно” (14, 132–133).